

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 13 (1988)

Δελτίον ΧΑΕ 13 (1985-1986), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985)

Παράσταση προσωπίου σε βυζαντινά γλυπτά

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.988](https://doi.org/10.12681/dchae.988)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ Μ. (1988). Παράσταση προσωπίου σε βυζαντινά γλυπτά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 13, 175-180. <https://doi.org/10.12681/dchae.988>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παράσταση προσώπιδου σε βυζαντινά γλυπτά

Μαρία ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 13 (1985-1986), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985) • Σελ. 175-180

ΑΘΗΝΑ 1988

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΩΠΕΙΟΥ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ

Το προσωπίο¹, από τα δημοφιλή θέματα του αρχαίου θεματολογίου διακοσμητικό στοιχείο, αλλά και σύμβολο με φυλακτική σημασία, επιβιώνει στη βυζαντινή τέχνη και διατηρείται τους νεότερους χρόνους.

Στη ζωγραφική, τοιχογραφίες και χειρόγραφα, το προσωπίο πέρασε με διακοσμητική κυρίως σημασία, ενώ σε αντικείμενα που τους αποδόθηκαν θεραπευτικές ιδιότητες, φυλακτά, δακτυλιόλιθους κ.ά., είχε και φυλακτικό περιεχόμενο.

Στη γλυπτική η παράσταση προσωπίου δε συναντάται συχνά. Αποτελεί διακοσμητικό, στο οποίο διαφαίνεται η ανάμνηση του αποτρόπαιου, που στην αρχαιότητα εκφράστηκε με το γοργόνειο². Είναι γνωστές οι παραστάσεις προσωπίου σε κιονόκρανα του 5ου και του 6ου αι. από την Κωνσταντινούπολη³, που συνεχίζουν παλιότερη παράδοση παράστασης, γνωστής σε κιονόκρανα ρωμαϊκά και της ύστερης αρχαιότητας⁴. Διακρίνονται δύο τύποι: Μορφή γενειοφόρου με γένειο και κόμμωση από ακανθόφυλλα, όπου ο φυτικός διάκοσμος συμπληρώνει τη μορφή και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Ο δεύτερος τύπος παριστάνει αρχαία θεατρική μάσκα ανάμεσα σε δύο κέρατα αφθονίας που διασταυρώνονται και αποτελεί επιβίωση αρχαίου θέματος στο Βυζάντιο τον 6ο αιώνα.

Αναπαράσταση του αρχαίου γοργονείου εικονίζεται σε αμφιπρόσωπη πλάκα του Βυζαντινού Μουσείου⁵ (Τ. 28) (Εικ. 1), που βρέθηκε μαζί με άλλα χριστιανικά γλυπτά του 5ου-6ου αι. σε αρχαία έπαυλη στο Λέχαιο της Κορινθίας. Κεντρικό θέμα αποτελεί γοργόνειο με φίδια αντικριστά στο κεφάλι, μέσα σε κυκλικό πλαίσιο που περιβάλλεται από «διακεκομμένο» μαϊάνδρο με κυνήγι ζώων, άγριου και ήμερου, στα κενά του (σώζεται το ένα ζώο, ίσως λύκος). Το είδος του μαϊάνδρου αποτελεί χαρακτηριστικό κόσμημα παρυφής σε γλυπτά του 5ου και του 6ου αιώνα, τράπεζες και θωράκια κυρίως⁶. Στην άλλη όψη της πλάκας παριστάνεται μεγάλος σταυρός και τμήμα από φυτική διακόσμηση.

Σε ανάγλυφη πλάκα του 10ου αι. από το Ικόνιο, που βρίσκεται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁷, παριστάνεται περιρραντήριο με αντιμέτωπα ζώα εκατέρωθεν, που έχει σαν βάση προσωπίο, ανάμνηση της αρχαίας μάσκας-υδρορροής, από το στόμα της οποίας έρρε νερό. Το προσωπίο δε συνδέεται με τις κληματίδες του βάθους. Αντίθετα με τις παλαιοχριστιανικές παραστάσεις, στα παραδείγματα της βυζαντινής περιόδου η σχέση προσωπίου και φυτικής διακόσμησης

είναι διαφορετική. Το προσωπίο εντάσσεται στο φυτικό διάκοσμο, χωρίς οι βλαστοί να συναποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του. Τα χαρακτηριστικά ανθρώπου και ζώου συχνά αναμειγνύονται, ώστε η διάκριση να είναι δύσκολη. Στο τμήμα θυρώματος Τ. 279 του Βυζαντινού Μουσείου (Εικ. 2), προσωπίο με τα χαρακτηριστικά του γοργονείου, μεγάλα διεσταλμένα μάτια, ημιανοιγμένο στόμα, πλατυσμένη μύτη, ελικοειδείς βοστρύχους που κατεβαίνουν χαμηλά στο μέτωπο, παριστάνεται σε μια πτυχή που σχηματίζει διπλό βλαστός κληματίδας. Φύλλα και καρποί κατανεμημένοι στους άνισους χώρους που σχηματίζονται από τον κυματισμό του βλαστού, αποτελούν μια πυκνή διακόσμηση. Τα φύλλα διαγράφονται σαρκώδη, μακρόστενα και στρογγυλά, με οπή τρυπανιού στο κέντρο τους, ενώ ο βλαστός είναι δεμένος κατά διαστήματα με ταινίες.

1. D. Mouriki, *The Mask Motif in the Wall Paintings of Mistra. Cultural Implications of a Classical Feature in Late Byzantine Painting*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ι' (1980-81), σ. 307-338, πίν. 83-94, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Η ιδέα ότι το αποκρουστικό πρόσωπο είχε τη δύναμη να απομακρύνει τα κακά πνεύματα δεν ήταν ξένη και στους κρητομικηναϊκούς λαούς. Υποστηρίχθηκε η συγγένεια του γοργονείου με τη θεά των όψεων, βλ. A. L. Frothingham, *Medusa, Apollo and the Great Mother*, AJA XV (1911), σ. 349-377.

3. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963, σ. 66-67, πίν. XIX, 1-3. Ο τύπος είναι γνωστός στην Αίγυπτο και τη Συρία, βλ. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin-Leipzig 1936, σ. 213, πίν. 45, αριθ. 199, 759. Πρβλ. και ανάλογη παράσταση στο ψηφιδωτό δάπεδο του Παλατιού της Κωνσταντινούπολης, A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien*, Paris 1966, σ. 105, εικ. 107.

4. W. Deichmann, *Zu einigen spätantiken Figuralkapiteln*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Δ' (1964-65), σ. 71, πίν. 27.

5. Α. Φιλαδέλφους, *Αρχαία έπαυλις μετά νυμφαίου εν Λεχαιώ της Κορινθίας*, ΑΔ 4 (1918), σ. 131, εικ. 7.

6. Α. Ξυγγόπουλος, *Χριστιανικόν Ασκληπιείον*, ΑΕ 1915, σ. 58. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι*, Αθήναι 1982, σ. 138-149.

7. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople*, σ. 123, πίν. LXIV, 1. Πρβλ. κιονόκρανο από τη Μεγάλη Παναγιά στο Βυζαντινό Μουσείο (Τ. 308).

- Εικ. 1. Αμφιπρόσωπη πλάκα (T. 28)
Εικ. 2. Τμήμα θυρώματος (T. 279)
Εικ. 3. Επίκρανο (T. 302)
Εικ. 4. Επίκρανο (T. 221)

Παράσταση προσωπείου μέσα σε πυκνή βλάστηση με μεγάλο πουλί* αριστερά παριστάνεται στο επίκρανο T. 302 του Βυζαντινού Μουσείου (Εικ. 3). Το προσωπείο, χωρίς άμεση σύνδεση με το φυτικό διάκοσμο που το περιβάλλει, με χαρακτηριστικά του γοργονείου, φέρει στέμμα από κυκλικά σχήματα σε πυραμιδωτή διάταξη, που ίσως αποτελούν σχηματική αναπαράσταση φιδιών.

Ο τρόπος επεξεργασίας των φύλλων στα παραπάνω (T. 279 και T. 302) είναι συγκριτικά ανάλογος σε φύλλα γλυπτών του 12ου αι.⁸. Τα κυκλικά στοιχεία του στέμματος του γοργονείου στο επίκρανο αποδίδονται με οπή τρυπανιού στο κέντρο, όπως και τα φύλλα. Πρόκειται για τρόπο απόδοσης των φύλλων, γνωστό ήδη από το 10ο και τον 11ο αι., που το 12ο σχηματοποιείται ακόμα περισσότερο και γενικεύεται.

Προσωπεία με ανθρώπινα και ζωώδη χαρακτηριστικά παριστάνονται στο κέντρο των δύο τόξων από το τέμπλο της Παντάνασσας της Φιλιπιάδας, που χρονολογούνται στο 13ο αι.⁹. Από τα δύο προσωπεία το ένα αποτελεί συνδυαστικό στοιχείο της βλάστησης που απλώνεται πυκνή στα μέτωπα του τόξου, το άλλο συνδέεται με δύο βλαστούς που βγαίνουν από το στόμα του.

Στο επίκρανο T. 221¹⁰ του Βυζαντινού Μουσείου, του 12ου αι., παριστάνεται προσωπείο ζωόμορφο που θυμίζει λεοντοκεφαλή. Προβάλλει στον τριγωνικό χώρο που σχηματίζουν δύο συμπλεκόμενοι στη βάση τους βλαστοί, ανάμνηση του σασανιδικού θέματος του δέντρου της ζωής, που στη συνέχεια εξελίσσονται σε κεφάλια φιδιών (Εικ. 4).

Το θέμα της μεταμόρφωσης βλαστών σε πουλιά ή φίδια είναι γνωστό από τον 7ο αι. Σε επίκρανο από τη Νέα Αγχίαλο κεφάλια δίδυμων αετών βγαίνουν από τις άκρες βλαστών. Σε γλυπτά από το ναό της Παναγίας της μονής του Οσίου Λουκά¹¹ (10ου αι.), οι άκρες βλαστών εκατέρωθεν σταυρού, σύμφωνα με ισλαμικά πρότυπα, μετασχηματίζονται σε μορφές πουλιών. Σε διακοσμητική μεταμόρφωση ίσως οφείλεται η μετατροπή βλαστών σε κεφάλια φιδιών που απαντούν σε γλυπτά της Μάνης¹², χρονολογημένα στον 11ο αι. Επίσης, σε πλάκα από τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας¹³, του 11ου αι., κλάδοι δέντρων καταλήγουν σε ζωόμορφα κεφάλια, ίσως φιδιών.

Το φίδι, χθόνια θεότητα στην αρχαιότητα, από τα κύρια χαρακτηριστικά του γοργονείου, απαντάται σαν αποτροπαϊκό θέμα στη γλυπτή διακόσμηση της κλίμακας του κοιμητηριακού ευκτηρίου (oratoire) κοντά στο Πουατιέ (8ου-9ου αι.). Σε βαθμίδα της κλίμακας του επισκοπικού θρόνου στη βασιλική της Ακηλύιας, των αρχών του 9ου αι., ταινίες, που συμπλέκονται σε είδος ψαθωτού κοσμήματος και καταλήγουν σε κεφάλια φιδιών, πλαισιώνουν κεντρική μορφή¹⁴. Στα φυ-

λακτά το θέμα προσωπείου και φιδιών έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Προσωπείο στον τύπο του γοργονείου που περιβάλλεται ακτινωτά από φίδια εικονίζεται παράλληλα με παραστάσεις αγίων και επικλήσεις προς την Παναγία¹⁵.

Στο τμήμα υπερθύρου T. 203 (Εικ. 5), με το συνηθισμένο σε αθηναϊκά γλυπτά θέμα του σταυρού κάτω από αψίδα, παριστάνονται δεξιά και αριστερά από το τόξο δύο κεφάλια στον τύπο των θεατρικών μασκών, παραλλαγμένων σε σχέση με το αρχαίο πρότυπο θεατρικής μάσκας. Ο φυλλοφόρος σταυρός που περιβάλλεται από το τόξο φέρει εγκοπές στα άκρα των κεραιών και στο κέντρο, που θυμίζουν υποδοχές λίθων. Το είδος των βλαστών, οι χαλαροί κόμβοι των κιονίσκων που στηρίζουν το τόξο και το αδέξιο σχέδιο του κοσμήματος στην άντυγα του τόξου, από εναλλασσόμενα ανθέμια και τρίφυλλα, οδηγούν στο τέλος του 12ου-αρχές 13ου αι. Η προέλευσή του από την Ελευσίνα προϋποθέτει τοπικό εργαστήριο με έντονες τις μνήμες της αρχαιότητας.

Παραδείγματα με παραστάσεις προσωπειών 12ου και 13ου αιώνα διασώθηκαν στο Άγιον Όρος¹⁶ και στις βαλκανικές χώρες¹⁷.

Το θέμα διατηρήθηκε με διακοσμητική και αποτροπαϊκή σημασία στην ελληνική λαϊκή αρχιτεκτονική¹⁸. Προσωπείο αλλά και ολόκληρο κεφάλι εντοιχισμένο σε οικοδομήματα συνδέθηκε με το καλό στοιχείο της οικοδομής.

ΜΑΡΙΑ ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

8. Α. Ξυγγόπουλος, Μεγάλη Παναγία, «Σφαίρα», εν Αθήναις 1922, σ. 121-128. Επίσης γλυπτά από τον Όσιο Μελέτιο, Α. Ορλάνδος, Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 35 κ.ε., εικ. 45, 46.

9. Π. Βοκοτόπουλος, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιπιάδος, ΑΑΑ VI (1972), σ. 402, εικ. 11, 12.

10. Grabar, ό.π., σ. 114, πίν. LXII, 5.

11. Α. Grabar, La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les debuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, comptes rendus des seances de l'année 1971. L'art du Moyen Age en Occident, Variorum Reprints, XI, London 1980, σ. 30 και σημ. 2. Α. Grabar, Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien, La Persia nel Medioevo. Atti del convegno internazionale, Roma

Εικ. 5. Το υπέρθυρο T. 203 (λεπτομέρεια)

1970, Accademia Nazionale dei Lincei quaderno n. 160, Rome 1970, L'art du Moyen Age en Occident, Variorum Reprints, XII, London 1980, σ. 689.

12. Ν. Δρανδάκης, 'Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικητή ή στο εργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Η' (1975-76), σ. 19-27, πίν. 7α, 8α, 9α.

13. Α. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, σ. 75 πίν. L, αριθ. 73.

14. Α. Grabar, Recherches sur les sculptures de Dunes, à Poitiers, et de la crypte Saint-Paul de Jouarre, JSav, janvier-mars 1974. L'art du Moyen Age en Occident, Variorum Reprints, I, London 1980, σ. 4-8, εικ. 1, 3.

15. C. Bonner, Studies in Magical Amulets chiefly Graeco-Egyptian, London 1950. G. Vican, Art, Medicine and Magic in Early Byzan-

tium, DOP 38 (1984), σ. 65. Α. Grabar, Amulettes byzantines du Moyen Age, Melanges d'histoire des religions offerts à Henri-Charles Puech, Paris 1974. L'art paleochrétien et l'art byzantin, Variorum Reprints, XIIIa, London 1979, σ. 531-541, πίν. IV-VII.

6. S. Nenadović, L'architecture des églises du Monastère Chilandar, Recueil de Chilandar 3, Beograd 1974 (σερβικά με γαλλική περίληψη), σ. 200, εικ. 109, 129, 130, 131.

17. Α. Vasiliev - T. Siljanovska-Novicova - N. Trufesev - I. Ljubenova, Stone Sculptures, Sofia 1973 (βουλγαρικά με γαλλική περίληψη), εικ. 111, 112. Ευχαριστώ την κυρία Χαρά Κωνσταντινίδη για την πληροφορία σχετικά με την παράσταση προσώπειου σε πλάκα εντοιχισμένη στο ναό των Αρχαγγέλων στο Λέσνοβο.

18. Α. Φλωράκης, Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου, Αθήνα 1979, εικ. 39, 44, 46.

SUMMARY

MASKS IN BYZANTINE SCULPTURE

The mask, a popular theme in ancient art, serving as a symbol with apotropaic properties as well as a decorative motif, passed into the thematic repertoire of Byzantine sculpture and remained in vogue until recent times.

Two types of mask are found on column capitals of the fifth and sixth centuries from Constantinople: a bearded face with acanthus leaves for the beard and hair, and a representation of an ancient theatrical mask. On one slab in the Byzantine Museum (T 28, Fig. 1) the main subject consists of a medallion containing a gorgoneion with the features typical of the ancient prototype (wide, staring eyes, half-open mouth and confronted snakes on the crown of the head), surrounded by a maeander with a hunting scene, which is a characteristic border ornament of tables and closure slabs of the fifth and sixth centuries. Two twelfth-century reliefs in the Byzantine Museum (T 279 and T 302, Figs. 2-3) depict masks with the features of the gorgoneion surrounded by vegetation: in the first of these, the mask is a motif of equal importance with the fruits and foliage of the vine tinceau; in the second, the mask wears a 'crown' consisting of a pyramid of small roundels, perhaps intended as a stylized rendering of snakes.

A twelfth-century capital in the Byzantine Museum (T 221, Fig. 4) has a mask carved in the triangular space between two stems intertwined at the base (an echo of the Sassanid 'tree of life' motif), which turn into snakes higher up. Similar instances of stems turning into birds

or snakes are to be seen on a seventh-century capital from Nea Anchialos, some tenth-century reliefs in the church of the Panagia at Hosios Loukas monastery and some eleventh-century reliefs from the Mani. A mask surrounded by snakes in a radial pattern was often used as an apotropaic device on amulets, together with invocations to the Virgin and representations of saints. And snakes, which are an essential feature of the gorgoneion, were used for apotropaic purposes in an oratory near Poitiers and on the episcopal throne in the basilica at Aquileia (8th-9th cent.).

A lintel fragment in the Byzantine Museum (T 203, Fig. 5) is adorned with a cross framed by an arch, with a theatrical mask on either side of the arch. The fact that the lintel was found at Eleusis, the combination of arch and cross (which is a characteristic feature of Middle Byzantine Athenian reliefs) and the treatment of the foliage and knots adorning the colonnettes of the arch all suggest that this piece was made in the late twelfth or early thirteenth century in a local workshop with strong leanings towards the antique heritage.

Masks are frequently depicted in sculptures from the Balkan countries. In popular architecture it is believed to bring good luck to a building if a mask, or even an entire head sculptured in the round, is built into its walls.

MARIA SKLAVOU-MAVROÏDI